

Роман Кисельов (Київ)

Кириличні стародруки в бібліотеці Івана Франка

“Історія нашого духового розвою XVIII в. доси в значній мірі темна. Причиною того не лише загальний духовий упадок, темнота та безпросьвітність тих часів, але в значній мірі також забуте, що покрило а то й понівечило значну силу пам’яток українського письменства” [19: 1], – писав свого часу Іван Франко. Виявляти такі забуті й загублені цінності, як з XVIII ст., так і з ранішого часу, вводити їх до наукового обігу – було одним із пріоритетів його дослідницької діяльності. У багатьох статтях І. Франка можна знайти описи подробиць його наукових подорожей, котрі характеризують дослідника як невтомного й наполегливого шукача рукописних і друкованих пам’яток, що мають більше чи менше наукове й культурне значення. Такі речі І. Франко шукав скрізь, де вони могли бути: від архіву й бібліотеки до церковної захристії. Багато таких знахідок ставали його власністю, і завдяки цьому вони доступні й сьогодні. Нині існує нагальна потреба актуалізувати в науковому обігу деякі пам’ятки з особистої бібліотеки дослідника, а дещо й заново повернути із забуття.

Серед стародруків І. Франка, поруч із вагомою колекцією палеотипів, багатьох пізніших видань латинським шрифтом, помітне місце займає колекція кириличних друків II пол. XVI–XVIII ст.

Треба сказати, що вчений не залишав без уваги жодного значущого примірника, щоразу інформував наукову громадськість про ту чи іншу знахідку, нову позицію для бібліографії книжкової спадщини, публікував важливі з його погляду тексти чи їх фрагменти, супроводжуючи такі публікації книгознавчим описом та власним джерелознавчим, історичним, культурологічним коментарем. Маючи під рукою джерела цих публікацій, ми тепер можемо простежити за ходом думки дослідника, побачити й оцінити підстави окремих гіпотез Франка-книгознавця. Почнемо цей огляд із найдавніших друків та найбільш рідкісних видань XVII ст.

Попри те, що видатна пам’ятка української культури, перший повний переклад Святого Письма на церковнослов’янську мову – Острозька Біблія 1581 року – дійшла до нашого часу у великій кількості примірників [2: 592], кожен її примірник чи фрагмент є самостійною цінністю, оскільки подає нові відомості про історію побутування цієї Книги. У бібліотеці І. Франка зберігаються 3 такі фрагменти: уривок з книги Варуха (арк. 123–124; № 3459(2) та два великі фрагменти зі Старого Заповіту (№ 3456, 3457). Зміст двох останніх І. Франко детально розписав на форзацах його власницьких оправ, зазначивши дату “31/X 99”. До цієї пам’ятки дослідник звертається, зокрема, в текстологічній розвідці “Причинок до студій над Острозькою Біблією” [15: т. 37], яку присвячено аналізу перекладу книги Ездри.

У Франковій бібліотеці є й примірник Псалтиря острозького друку (№ 3154), що є частиною видання “Книга Новаго Завіта, в неї же напереді Псалмы”¹ (1580 року).

¹ Тут і далі графіку кириличного друку передаємо спрощено.

До примірника підшито давній рукописний додаток на 30 сторінок, імовірно, кінця XVI – початку XVII ст., в якому надзвичайно каліграфічно, наслідуючи шрифт і оформлення згаданого острозького видання, дописано молитви після кафізм та приспіву на великі свята всього року.

Ще один цікавий фрагмент І. Франко також зарахував до острозьких видань. Це друковане житіє Марії Єгипетської, автором якого вважають Софронія, патріарха Єрусалимського. Його дослідник знайшов у церкві села Яйківці Жидачівського повіту. 1895 року він опублікував докладний книгознавчий опис знайденого фрагмента та подав свій текстологічний коментар [16]. На підставі подібності шрифтів острозьких видань і згаданого друку І. Франко спершу й відніс ці аркуші до продукції Острозької друкарні кінця XVI – початку XVII ст. Однак повернувшись згодом до цього фрагмента у зв'язку з публікацією життя Марії Єгипетської в збірці апокрифів, І. Франко зробив інший висновок: “порівнявши докладніше письмо доступних мені острозьських видань з письмом старого видання легенди, я дійшов до переконання, що вона не була друкована в Острозі, але по всякій правдоподібності належить до найстарших друків одної з київських слав'яно-руських друкарень” [1: 282]. Автор говорить, що подав при цьому фото першої сторінки: у доступному нам примірнику збірки апокрифів цієї світлини немає, але якісний відбиток на папері, призначений, мабуть, для згаданої публікації, вкладено в досліджений І. Франком примірник життя. Тепер він зберігається в його особистій бібліотеці під № 5894, відреставровані аркуші І. Франко опрацював в окремий том.

Маючи нині значно ширший джерельний і довідковий матеріал, ніж той, що був доступний дослідникові в його час, можемо стверджувати, що друга гіпотеза була помилкова. Шляхом зіставлення уривка з відповідним текстом усіх відомих київських та львівських пісних Тріодей XVII ст. (житіє Марії Єгипетської майже регулярно друкувалося в цій книзі) з'ясовано, що він не походить із жодного з цих видань. Водночас треба сказати, що першу гіпотезу про острозький друк не можна вважати цілком спростованою. На першій сторінці фрагменту використано заставку Івана Федорова, яку кілька разів ужито в Острозькій Біблії [12: 43]. А. Зьорнова, яка прослідкувала подальше використання дощок Івана Федорова, у жодному виданні інших друкарень цієї дошки не виявила [5: 103]. Шрифт також дуже подібний до вживаного в Біблії, з виразним нахилом, але більший за розміром: 10 рядків – 59 мм. Знайти такий шрифт у будь-яких інших виданнях нам поки що не вдалося, велика ж подібність до шрифту Острозької Біблії, на нашу думку, свідчить, що його було виготовлено незадовго після її виходу. На папері виявлено дві філіграні – герб Сапег (Лис) і Роба (Карась). Як вказує Е. Лауцявичус, подібні знаки використовувалися паралельно на папері, виробленому в Гольшанах (Білорусь) у першій чверті XVII ст. [6: 115], хоча ідентичних філіграней у його альбомі [20: 579] немає. Говорити з певністю про належність фрагменту до якоїсь друкарні зарано, адже ксилографічні дошки Івана Федорова використовували упродовж двох з половиною століть [3: 72]. В усякому разі, можна стверджувати, що йдеться про дуже рідкісний друк, який треба повертати в науковий обіг.

Несподіванкою для багатьох книгознавців стане й наявність у бібліотеці І. Франка фрагменту віленського Євангелія 1575 року з друкарні Петра Мстиславця (№ 3459(1)). Це 18 аркушів з початковою та кінцевою частини, включно з передмовою та післямовою видавця. Особливої цінності фрагментові додає вкладний запис 1578 року, імовірно, білоруського походження.

Безумовно, рідкістю, принаймні для України, є книга “Рай мысленный” (1659 року), присвячена Іверській іконі Богородиці – одне з нечисленних видань Іверського Валдайського монастиря на Новгородщині (№ 5144). Такою ж рідкістю є виданий 1630 року в Римі сповідальник (“Исповедалник”), що уклав ченець-домініканець Джеронімо Панормітано і перекладений на боснійську мову (№ 1108).

Цікавою складовою колекції І. Франка є друковані пам’ятки офіційно-ділового стилю. Такі друки, а це здебільшого аркушеві видання, зазвичай рідкісні і мають непересічну вартість для історичних досліджень. Це, зокрема, лист про порядки церковні (як його названо в каталозі Я. Запасака та Я. Ісаєвича [4], № 1517, де помилково вказано на авторство Лева Шептицького) митрополита Афанасія Шептицького (Львів, друкарня Братства, бл. 1745), який зберігається в особовому архіві І. Франка (ф. 3, № 4819(3)). Лист-обіжник містить настанови для священників на підставі ухвал Замойського собору. У тому самому конволюті (алігат 4) підшито лист єпископа Львівського Лева Шептицького про збирання податку на будівництво катедральної церкви ([4] № 1718).

Ще один друкований документ за підписом Лева Шептицького з того ж таки зшитку (алігат 5) є формулою скликання генерального собору протопресвітерів ([4] № 1921). І. Франко датував його 1755 роком, але, на нашу думку, він має бути датований 1751. Оскільки текст є лише формою, де прізвище адресата, дата й місце проведення щорічних соборів уписують від руки, рукописна дата у Франковому примірнику 1755 року не вказує на час друку. Наприкінці документа нагадано про податок на будівництво катедральної церкви у Львові “по уставленію соборному прешлорочному”. Оскільки таку постанову, як вказує сам І. Франко [19: 8], ухвалено 1750 року, і якраз про неї ідеться в попередньому документі, то обіжник можна датувати 1751 роком. Три згадані друки, текст яких свого часу опублікував і прокоментував І. Франко, залишаються раритетними: у бібліографії [4] не вказано жодної книгозбірні, де вони б зберігалися. Сам дослідник отримав їх від І. Левицького.

У конволюті з почаївським виданням “Басни Талмудовы” 1772 року (№ 1259) виявлено обіжник єпископа Лева Шептицького про відпуст, надрукований у Львові й датований 1759 роком ([4] № 2093). І. Франко схарактеризував цей документ як яскравий приклад запровадження латинських обрядів до греко-католицького богослужіння: “Годиться завважити, що інституція відпусту, себто дароване властю папи й церкви вини й кари грішникови по смерті, властива лише латинській церкві” [19: 16].

Ще одним, уже не аркушевим виданням, на яке не раз указує І. Франко у зв’язку з характеристикою згаданих пастирських листів, є надруковані 1744 року

в Уневі на Галичині “Устави святаго собору Замојскаго и дієцезалніє” (№ 2101) – збірник постанов Замојського собору 1720 року. Цей собор відкрив нову добу в історії греко-католицької церкви, впорядкувавши та уніфікувавши її обрядовість й адміністративні стосунки. Велике значення в тому, що книга вийшла українською мовою – це важливе видання відіграло свою роль у збереженні в Західній Україні XVIII ст. традиції офіційно-ділового стилю, без якого не можна було б говорити про повноцінний літературний статус мови.

З погляду мови цікаве й важливе також “Послание пастырское до духовенства и люду дієцезії Львовской и Перемиской” єпископа Петра Білянського, видане 1795 року у Львові в друкарні Піллера (2 прим. – № 5148; 5164). Книга, змістом якої є інструкції для парохів щодо правильного й регулярного виконання ними своїх обов’язків, містить паралельні український та польський тексти, а це надзвичайно вдячний матеріал, який дає змогу вивчати формування норм літературної мови шляхом зіставного аналізу.

Є в бібліотеці й архіві І. Франка кілька показових пам’яток української вченості XVII ст. Це, зокрема, три твори видатного богослова і проповідника Йоанникія Галятовського, написані українською мовою, з них два – із львівської друкарні Михайла Сльозки: перше з двох, датованих 1665 роком [9], видання “Неба нового...” – збірки свідчень і переказів про чуда пресв. Богородиці, та перше львівське видання славнозвісного “Ключа розуміння” (1663) – великого збірника проповідей на свята з додатком систематичних відомостей з гомілетики. Ще один цінний примірник, що зберігається в особовому архівному фонді І. Франка (№ 4722(1); за каталогом [4], № 528, в Україні є лише в Національному музеї у Львові) походить з новгород-сіверської друкарні. Це збірник свідчень про чуда Богородиці Єлецької “Скарбница потребная” (1676), який містить дуже цікаву посвяту гетьманові Іванові Самойловичу. У ній Йоанникій Галятовський, тоді архімандрит Єлецького Успенського монастиря в Чернігові, висловив свій оригінальний погляд на історію та лицарську роль козацтва, в основному ж тексті подано багато цікавих фактів з історії Сіверщини. Сам І. Франко невисоко оцінював доробок Галятовського, керуючись передусім власними світоглядними позиціями, проте визнавав факт його популярності серед сучасників [15: т. 41: 241].

Маргінальні записи висвітлюють історію побутування цих книг. Примірник “Неба нового...” колись належав церкві Воскресіння Христового села Горохолина (тепер Богородчанського району Івано-Франківської області). На форзацах і сторінках “Ключа розуміння” збереглося багато маргіналій різного змісту. Спершу книга перебувала в селі Ражнів (тепер Бродівського району Львівської області). Із записів на с. 65 зв. (1-а фоліація) та 116 зв. (2-а фоліація) дізнаємося, що 1699 року в ражнівського пароха Григорія її купив отець Яків із сусіднього села Висоцько, який залишив і свій власницький запис на арк. 117 зв. Перший вкладний запис 1719 року свідчить, що книгу викуплено й повернуто до церкви Різдва Богородиці села Ражнів (арк. 1–10; ім’я жертводавця затушовано). На кошти Лєска Павлюка і для того-таки

ражнівського храму 1733 року для книги виготовлено оправу (арк. 9–18), в якій, імовірно, вона перебуває й тепер. У примірникові багато й інших маргінальних записів: від численних проб пера та метеорологічних свідчень XVIII–XIX ст. до цікавих читацьких коментарів XVII–XVIII ст., які доповнюють наше уявлення про давню рецепцію книги Галятовського (див., зокрема, розвідку Т. Росовецької [10]).

Свого часу І. Франко присвятив кілька статей постаті останнього православного й першого греко-католицького єпископа Львівського Йосифа Шумлянського [15: т. 47]. У складі Франкової бібліотеки зберігається примірник найцікавішого твору Шумлянського – “Метрики” (№ 5135(1)), виданої в новозаснованій друкарні при монастирі св. Юра у Львові 1687 року. І. Франко високо оцінював пізнавальну роль цього збірника єпископських повчань та інструкцій: “Настанови, дані Шумлянським мирському духовництву своєї єпархії, становлять дорогоцінну пам’ятку, у якій, як у дзеркалі, ми бачимо незavidне становище мирського православного духовництва українського в другій половині XVII ст., а також ті ідеали, до яких намагалися скеровувати його розвиток люди на зразок Шумлянського” [15: т. 47: 69].

Після “Метрики” в цьому конволюті підшито ще одну непересічну пам’ятку – виданий у львівській друкарні Михайла Сльозки Номоканон 1646 року з передмовою єпископа Арсенія Желиборського. Цікавий сам факт, що канонічні настанови оправлено разом з єпископськими повчаннями Шумлянського. Наприкінці Номоканону подано невеликий, але дуже цікавий церковнослов’янсько-український словничок під назвою “Изъясненіє темнійшихъ словесъ в поученіи семь обрѣтающихся”, що завершується ремаркою “Прочая потщися самъ изобрѣсти и изучити в Лексіконі” (тобто в київському “Лексіконі славенороському” П. Беринди 1627 року). Окремі статті в “Изъясненіи” містять не лише тлумачення, а й розлогі та оригінальні етимологічні коментарі. Категорична вимога автора “Метрики”, щоб священники мали в себе його книгу й добре затирили її вказівки, перегукується з метою публікації цього словничка, яку заявлено в невеличкому вступі до нього: “да ни єдинаго же извѣта закровоm приснѣтисѣ възможєши, єже не разумѣти ти всѣ сіѣ”.

Двома примірниками (№ 2036, 2045) представлено в бібліотеці І. Франка друге видання (Львів, 1760) відомої пам’ятки письменства й друкарства “Итѣка ієрополѣтика”. Вона цікава як своїм змістом, так і художнім оформленням: невелика книжечка кишенькового формату ілюстрована 67 мідьоритами Івана Филиповича. Цей морально-повчальний твір початку XVIII ст. (1 вид. – Київ, 1712), звичайно, не залишився поза увагою Франка-дослідника. Окрему статтю “Причинок до історії галицько-руського письменства” [15: т. 39] він присвятив передмові до львівського видання та постаті її автора – апостольського протонотарія та візитатора Львівської дієцезії Миколи Шадурського.

Цінним раритетом у збірці І. Франка є шкільний посібник із богослів’я “Малая книжица на чтеніє”, виданий 1786 року у Львові (№ 1093). Це видання не ввійшло до реєстру [4], хоча було відоме й раніше. Видатний бібліограф І. Левицький назвав його “першим учебником, що вийшов від 1772 р. в руській, а зглядно церковно-

слав'янській мові в Галичині” [8: 109]. Він вніс його і до своєї “Галицько-руської бібліографії” [7: 4], вказавши три відомі примірники, у тому числі один з Франкової бібліотеки. Окрім коротких відомостей з богослів'я, цей посібник “для учасних в народних училищах” уміщує катехізис під заголовком “Собраніє великаго катехізму без питаній. З доводящими словеси Писма святаго”. Не можна погодитись із зауваженням І. Левицького щодо мови книги, оскільки її основний текст написано типовою українською книжною мовою того часу, де певна частина лексичних церковнослов'янізмів, як і полонізмів, більшою чи меншою мірою адаптованих до української фонетичної й морфологічної системи, була звичайним явищем. Отже, це видання є не тільки цінним джерелом історії освіти й прикладного богослів'я, а й дає цікавий матеріал для вивчення системи літературної мови кінця староукраїнського періоду.

Є серед Франкових книг і “москвофільська” інтерпретація української історії – київський “Синопис” у другому виданні 1678 року (№ 5146), якій дослідник дав доволі суворо оцінку [15: т. 41: 251–252].

Представлений в бібліотеці І. Франка двотомний підручник церковної історії Матвія Данненмавра в перекладі на церковнослов'янську мову професора Львівського університету Ф. Захар'яевича (№ 5965). Книгу видала 1790 року друкарня Ставропігійського інституту.

Не оминаючи нічого цікавого й нового у своїх студіях над друкованими пам'ятками, І. Франко присвятив окрему статтю двом кінцевим аркушам з богослужбових книг, що їх, як свідчить дослідник, вирвав митрополит Сильвестр Сембратович під час візитації в Бобрецькому повіті, оскільки ці аркуші вказували на православне походження видань [17: 2]. Це аркуш з післямовою друкаря Івана Кунотовича з львівського Октоїха 1639 року ([4] № 271) та аркуш з львівського Ірмологіона 1700 року ([4] № 752), що містить післямову друкаря Йосифа Городецького. Зараз вони зберігаються в складі конволюту № 4819 з особового архіву дослідника (алігати 7, 8).

Як відомо, І. Франко першим опублікував відому пам'ятку українського Просвітництва, збірник правил гречності “Політика свіцкая”, щоправда за текстом львівського букваря 1790 року, а не оригінальним почаївським виданням 1770 року [13]. Мова цього видання максимально близька до живої народної. У згаданій публікації дослідник каже, що йому відомий лише один примірник букваря з бібліотеки Перемиської капітули. Нині відомо кілька примірників львівського видання; бачимо, що Франкові згодом вдалося віднайти і примірник для власної книгозбірні (№ 3414).

І. Франко завжди виявляв особливий інтерес до релігійно-культурної праці греко-католицького духовництва. Хоч він і сам не цурався критики на адресу священиків, якщо бачив для того підстави, та коли П. Житецький допустився тенденційних негативних узагальнень, І. Франко відповів доволі різко: “Що се значить, що унія опиралася на польську культуру? Ми знаємо, що в XVIII ст. українці уніяти належали до Польщі, що висше уніятське духовенство було спольонізоване, видавало багато польських книжок, навіть в обороні руських партикулярних інтересів – се факти і ми їх розуміємо. Але не менше певні факти, що русини уніяти не

зробилися поляками, писали по-руськи, не любили поляків і польського панованя, а належність до унії не перешкоджувала їм бути й вільнодумцями і українськими патріотами” [18: 34]. Гадаємо, що з інтересом до релігійно-культурного життя греко-католицького священства й чернецтва, можна пов’язувати факт наявності у Франковій бібліотеці богослужбових книг. Це, окрім інших, львівський Требник 1719 року (№ 4197) та унівський Требник 1739 року (№ 3481). Греко-католицькі Требники є свідченням живого духовного зв’язку з могилянською традицією – усі вони мають за основу київський Требник Петра Могили 1646 року, який завжди залишався в усій Україні найавторитетнішим виданням.

Особливий інтерес І. Франко мав до почаївських видань. У його збірці представлені, зокрема, памфлет проти юдаїзму “Басни Талмудовы” 1772 року (№ 1259(1)), перекладний трактат про стан священства “Егхїрїдїон о священствї” 1775 року (№ 1098), праця з літургїки “Поученїе о обрядах христїанских” 1779 року (№ 5139), єдиний на сьогодні в Києві примірник “Молитвеника” 1770 року (№ 1097), який містить вибірку найактуальніших у той час чинів із Требника.

Дуже популярною на Західній Україні у XVIII ст. була катехитична збірка “Народовїщанїе”, яка тричі видавалася в Почаєві. У бібліотеці І. Франка представлено друге й третє її видання, відповідно 1768 року (№ 4196) та 1778 року (№ 4461). Глави цієї книги поділені на “поученїя”, що складаються з викладу певної релігійної догми в запитаннях і відповідях, пронумерованих “пожитків”, тобто рекомендованих читачеві висновків, та “прикладів” стосовно порушеної теми – уривків та переказаних історій з житій святих, писань отців церкви тощо. Добираючи приклади, укладачі не цуралися ні латинських, ані православних джерел: тут є оповідання зі збірок “Speculum exemplosum”, “Gesta Romanorum” [15: т. 40: 326], уривки з московського Пролога, “Четьїх Міней” Д. Туптала. При цьому перші два композиційні елементи містять текст українською мовою, а “прикладів” подано церковнослов’янською. Деякі з “прикладів” були видані 1901 року в перекладі В. Гнатюка, з передмовою І. Франка [11].

Вагоме місце в історії української літературної мови й культури займають “Науки парохїальні” – збірник проповідей, що первісно був виданий італійською мовою, а в Україні набув розповсюдження в переробці ченця-василіянина Юліана Добриловського. Це одна зі спроб витворення української літературної мови на живомовній народній основі, що передували появі “Енеїди” І. Котляревського. У бібліотеці є друге видання цього збірника 1794 року (№ 1305).

Вишукуючи культурно значущі бібліографічні рідкості, І. Франко увів до наукового обігу інформацію про деякі аркушеві почаївські видання [14]. Ще одна рідкість, яка збереглася в його бібліотеці у складі конволоту під № 3310 – “Пїснь пресвятїй Богородицї Почаевской” – одна з відомих пісень про Почаївську Богородицю, що починається словами “Пасли пастыры овцы на горї” ([4] № 4095). Її надруковано на 2 арк. формату 8° без зазначення вихідних даних. Вважається, що це окреме почаївське видання кінця XVIII ст.

Усе сказане про колекцію кириличних стародруків І. Франка не залишає сумніву щодо потреби створення її окремого каталогу з якнайдетальнішим описом. Такий опис збірки, котра налічує близько 50 примірників та фрагментів, дасть нову інформацію і для франкознавців, котрих цікавлять джерела багатьох розвідок І. Франка, і для фахівців різних гуманітарних галузей, для яких збережені Франком раритети становитимуть інтерес. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка планує підготувати такий окремий каталог найближчим часом.

Література:

1. Апокрифи і легенди з українських рукописів. Легенди про святих / Зібрав І. Франко. – Львів, 1910. – Т. V.
2. Гусева А. Издания кириллического шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: В 2 кн. – Москва, 2003.
3. Запаско Я. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974.
4. Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981–1984. – Кн. 1–2.
5. Зернова А. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947.
6. Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVIII веках. – Вильнюс, 1979.
7. Левицький І. Галицько-руська бібліографія за роки 1772–1800 // ЗНТШ. – 1903. – Т. 52.
8. Левицький І. Погляд на розвій низшого і висшого шкільництва в Галичині в рр. 1772–1800 і розвій русько-народного шкільництва в рр. 1801–1820 // Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку / Зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким, Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком. – ЗНТШ. – 1902. – Т. V.
9. Огиенко И. Издания “Неба Нового” Иоанникия Галятовского. – [К., 1912].
10. Росовецька Т. Примірник видання “Ключа розуміння” 1665 року Михайла Сльозки в рукописних коментарях (до реконструкції образу українського читача другої половини XVII – першої половини XVIII ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7.
11. Старохристиянські легенди. Із книги “Народовіщаніє” вибрав і переклав Володимир Гнатюк / Коштом і заходом Товариства “Просвіта”. – Львів, 1901.
12. Украинские книги кирилловской печати XVI–XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР имени В. Ленина / Сост. Т. Каменева, А. Гусева. – Вып. 1. 1574 г. – I половина XVII в. – Москва, 1976.
13. Франко І. Галицько-руський “Savoir vivre” // Киевская старина. – 1891. – № 2.
14. Франко І. До руської бібліографії XVIII в. // ЗНТШ. – 1903. – Т. 53.
15. Франко І. Збр. творів: У 50 томах. – К., 1976–1986.
16. Франко І. Бібліографічна рідкість // ЗНТШ. – Т. VI. – 1895. – Кн. 2.
17. Франко І. Дві вихідні карти // ЗНТШ. – 1905. – Т. 63.
18. Франко І. П. Житецкий – Энеида И. П. Котляревского и древнейший список ее (Киевская Старина 1899, X–XII, 1900, I–III): [Рецензія] // ЗНТШ. – 1900. – Т. 38.
19. Франко І. Чотири пастирські листи єпископів Афанасія і Льва Шептицьких з рр. 1745(?)–1759 // Матеріяли до культурної історії Галицької Русі XVIII і XIX віку / Зібрані Мих. Зубрицьким, Юр. Кмітом, Ів. Кобилецьким, Ів. Е. Левицьким і Ів. Франком. – ЗНТШ. – 1902. – Т. V.
20. Laucevičius E. Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas – Vilnius, 1967.